

תשובה בעניין הנסיעה לבית הכנסת בשבת

שאלה: האם מותר לנסוע לבית הכנסת בשבת בארץ ישראל?

הלכה קבועה היא בתנועה הקונסרבטיבית בארה"ב, על-פיה מותר לנסוע לבית-כנסת הנמצא במרחק שאינו סביר להליכה, כדי לא להפסיד חויה של תפילה בציבור בשבת. בפתח-תקוה אין קהילה מסורתית (מאמצים של שנים לא נשאו פרי), ואשתי אינה הולכת לבית כנסת אורתודוקסי היות והיא מרגישה בו נחותה ומושפלת. האם מותר לנו לנסוע לבית-כנסת מסורתי בעיר סמוכה בשבת (הוד-השרון, או רמת-אביב), כדי שנוכל לחוות כמשפחה, תפילה בציבור בשבת? מדובר, כמובן, על נסיעה לתפילה בלבד!

תשובה: שאלה חשובה שאלת ומכיוון שיש לה השלכות חשובות לגבי התפתחות התנועה המסורתית בארץ ועתידה, ננסה להשיב לא רק לשאלה הספציפית שלך אלא גם לשאלה הכללית יותר: האם מותר לנסוע לבית הכנסת בשבת בארץ ישראל? שאלה דומה נשאלה בתנועה הקונסרבטיבית בארה"ב כבר בשנת 1933.¹ בשנת 1950, לאחר דיונים וישיבות שנמשכו שנתיים (דיון, עמ' 183 - כל הקיצורים מתייחסים לרשימת הספרים בסוף התשובה), פרסם וועד ההלכה של כנסת הרבנים בארה"ב שתי תשובות: דעת הרוב קבעה שמי שגר רחוק מבית הכנסת רשאי לנסוע לבית הכנסת ובחזרה בשבת בתנאי שהוא לא יעצור בשום מקום אחר בדרך (ר' אדלר וכו', עמ' 361, 370). יש להדגיש שהיתר זה היה חלק מ"תכנית להחייאת השבת" שמטרתה היתה לעודד הדלקת נרות, קידוש, זמירות, הכנות לשבת לפני השבת, לימוד תורה בשבת וכדומה (שם עמ' 360 ואילך, 370). דעת המיעוט קבעה שבאופן כללי אסור לנסוע בשבת לבית הכנסת פרט לשעת הדחק כשהיחיד יצטרך להחליט בעצמו (ר' בוקסר, עמ' 399). בשנת 1960-1961 חזר אותו וועד הלכה והדגיש שההיתר חל אך ורק על הנסיעה לתפילה בצבור בשבת - לא למטרות חברתיות ולא למטרות של נופש ("נסיעה בשבת").

ברם, מחברי ההיתר הדגישו "שאין לראות בתכנית זאת משטר-התנהגות מלא של שמירת שבת התקפה לכל היהודים לכל זמן ולכל מקום. אדרבה, היא מיועדת להתמודד עם המצב הספציפי שעומד בפנינו..." (ר' אדלר וכו', עמ' 360). "מובן שלפי תבונתם ולפי התנאים השוררים בקהילותיהם השונות יתכן שיגלו רבנים יחידים שההקלות המוצעות כאן אינן נחוצות להשגת היעד הכללי יותר [של שמירת שבת] החזוי כאן" (שם, עמ' 371). ולכן באנו לבחון את ההיתר בארה"ב משנת 1950 לאור הנסיבות בארץ כעבור ארבעים שנה כי כידוע ההלכה תמיד השתנתה ומשתנית

לאור תנאי הזמן והמקום.² ואמנם אין ספק שאותו היתר שנאמר בארה"ב בשנת 1950 אינו מתאים למציאות של מדינת ישראל בשנת 1990 ובודאי לא לשאלה הספציפית המוצגת בשאלתך. באותה תקופה רוב היהודים בארה"ב עבדו בשבת (ר' אדלר וכו', עמ' 359), לא התפללו ואף לא היו מסוגלים להתפלל בביתם (שם, עמ' 361-362), והתגוררו במרחק גדול מכל בית כנסת (שם, עמ' 360). כלומר, בשביל אחוז גבוה של יהודי ארה"ב באותה תקופה התפילה בצבור בשבת היתה בעצם השריד היחיד של שמירת שבתם ושל יהדותם. אין צורך לומר שאין זה המצב בארץ היום. במדינת ישראל לא עובדים בשבת, כל יהודי מסוגל לפתוח סידור ולהתפלל אם הוא רוצה בכך, ויש בית כנסת בכל יישוב וכמעט בכל שכונה.

ולכן אנו תומכים בדעת המיעוט דאז (ר' בוקסר וגורדיס) ופוסקים שאסור לנסוע לבית הכנסת בשבת ובודאי במקרה הספציפי שלך אין טעם להתיר את הדבר.³ ועתה נבאר את טעמי האיסור ונציע כמה פתרונות אחרים לבעיה שהעלית.

א) טעמי האיסור

1) איסור הבערת אש :

הבערת אש בשבת היא איסור דאורייתא (שמות ל"ה:ג'; משנה שבת ז': ב') ואין ספק שהמתניע את רכבו מצית אש. ולכן מי שנוהג ברכב פרטי בשבת עובר על איסור דאורייתא של הבערת אש.⁴

2) גזירה שמא יתקן :

הרכיבה על סוס בשבת נאסרה על ידי חז"ל משום "שבות".⁵ כלומר, אין זאת אחת מל"ט המלאכות האסורות מדאורייתא אבל חז"ל אסרוה "גזירה שמא יחתוך זמורה" (ביצה ל"ו ע"ב) כדי "להכותה והוי קוצר מן המחובר" (רש"י שם). כלומר, אסרו את הרכיבה כדי שהיא לא תוביל למלאכת הקצירה. מאותה סיבה יש לאסור את הנסיעה בכלי רכב כי יש נהגים רבים המסוגלים לערוך תיקונים קלים במנוע של רכבם וכמעט כל נהג מסוגל לתקן תקר וזהו כמובן הקלקול השכיח ביותר בכלי רכב. ולכן "הגזירה שמא יחתוך זמורה" עדיין רלוונטית מאד לכלי רכב בימינו (וכדעת ר' בוקסר עמ' 396 ורב קליין עמ' 86 הדוחים את דברי ר' אדלר וכו', עמ' 370-369). אסור איפוא לנהוג ברכב בשבת שמא הוא יתלקל והנהג ינסה לתקנו ועל ידי כך יעבור על איסורי תורה.

3) איסור תחומין :

נאמר בתורה (שמות ט"ז: כ"ט) "שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו ביום השביעי" וחז"ל דרשוהו (עירובין נ"א ע"א) שחייב אדם להשאר בעירו בשבת. ומהי עירו? חז"ל הגדירוהו כתחומי העיר יחד עם "תחום שבת" או אלפיים אמה בכל כיוון (עירובין מ"ט ע"ב); רמב"ם הל' שבת כ"ז: א'-ב'; שו"ע או"ח שצ"ח: א'). ולכן במקרה הספציפי שלך אסור לנסוע מפתח תקוה להוד השרון או רמת אביב כי על ידי כך תצא מתחום השבת של פתח תקוה. כמובן בעיה זאת לא קיימת אם בית הכנסת נמצא בתוך תחומי העיר. (איסור זה הודגש על ידי הרב קליין עמ' 86 וראה הרב בוקסר עמ' 396 ודיון עמ' 187 להסבר יפה של הטעם לאיסור תחומין).

4) מוקצה :

חז"ל החליטו שדבר שאדם מקצה ומפריש מדעתו בשבת מכונה "מוקצה" ואסור לנגוע בו בשבת. יש אומרים שהטעם הוא כדי ששבת לא תהיה כיום חול בעיניו. ויש אומרים שאם יטלטל כלים שמלאכתם לאיסור אפשר שישתמש בהם ויעסוק במלאכה. אחרים אומרים שאם נתיר לטלטל כל דבר יש חשש שגם יוציא דברים מרשות היחיד לרשות הרבים (רמב"ם וראב"ד המובאים על ידי המשנה ברורה לאו"ח ש"ח בהקדמה לסימן). יהא הטעם אשר יהא, אי אפשר לנהוג ברכב בלי כסף, ארנק וכדומה והם נאסרו בטלטול בשבת על ידי חז"ל משום מוקצה. כמו כן, יש צורך שכיח לקנות דלק וכמובן גם זה אסור בשבת. ואמנם, ארבעה רבנים כבר הדגישו את האיסורים האלה בהקשר שלנו (ר' בוקסר עמ' 397; ר' רוזנבלט עמ' 176; ר' נובק עמ' 28; ר' קליין עמ' 86). ולכן אסור לנהוג ברכב בשבת כי כל נהג חייב לטלטל דברים האסורים בשבת משום "מוקצה".

5) שבות :

חז"ל אסרו הרבה מעשים משום "שבות". מושג זה השתנה מדור לדור בתקופת התלמוד וגם חכמי ימי הביניים נימקו אותו בצורות שונות.⁵ אבל יש שתי הגדרות של שבות הרלוונטיות לנושא הנידון. לפי הגדרה אחת אסור לעשות בשבת "כדרך שהוא עושה בחול" או "עובדין דחול". כלומר, אסור ששבת תיראה ותרגיש כמו כל יום אחר.⁶ אין ספק שברגע שיש תנועת כלי רכב, נראית השבת כמו כל יום אחר. ואכן, זאת הסיבה שהרבה פוסקים אסרו את הנסיעה

בתחבורה ציבורית בשבת (ראה בנספח). לפי הגדרה אחרת, אסור לעשות מעשה שעלול להוביל לחילול שבת מדאורייתא (כגון תיקון המכונית שהוסבר לעיל).⁷ אין ספק שהנסיעה בכלי רכב בשבת עלולה להוביל לחילולי שבת מדאורייתא כגון הוצאת חפצים מרשות לרשות, פעולות מסחריות וחקלאיות, כתיבה, בניה, דייג ועוד הרבה. ואם כן, אפילו אם יטען הטוען שהנסיעה בכלי רכב מותרת מדאורייתא, היא תיאסר מדרבנן משום שבות - משום "עובדין דחול" ומשום שהיא עלולה להוביל להרבה מלאכות האסורות מדאורייתא.⁸

6 לא פלוג:

יש כלל תלמודי "לא פלוג רבנן" (יבמות ס"ו ע"א; שם ק"ז ע"א; כתובות נ"ב ע"ב; ב"מ נ"ג ע"ב). כלומר, לא חילקו חכמים בגזירתם בין מקרה למקרה. מושג זה שכיח גם בהלכות שבת. לדוגמא, בגזירה הנ"ל נגד הרכיבה על סוס בשבת "שמא יחתוך זמורה", פסקו הפוסקים שאסור לרכוב על סוס אפילו במדבר למרות שאין שם זמורה משום "לא פלוג".⁹

כלומר, חז"ל הבינו את יצר לב האדם. אם היו מתירים את הרכיבה במדבר, הבן אדם הממוצע לא היה מבין את החילוק והיה רוכב על סוס גם ביישוב ובסופו של דבר "יחתוך זמורה". הוא הדין לגבי הנסיעה בשבת. ברגע שנתיר את הנסיעה לבית הכנסת בשבת הרבה יטעו ויחשבו שמותר לנסוע לכל מקום בשבת. ואמנם, בדיון על ההיתר הנ"ל הביע הרב ליאו גינזבורג חשש שאם נתיר את הנסיעה לבית הכנסת, הרבה יטעו ויחשבו שמותר לנסוע להנאה בעלמא ("joyrides" (דיון עמ' 179).¹⁰ ואמנם אין ספק שכך קרה. הרבה יהודים קונסרבטיביים בחו"ל סבורים בטעות שיש היתר לנסוע בשבת באופן כללי ואינם מודעים לכך שההיתר חל אך ורק על הנסיעה לבית הכנסת. וזה טבעי. קשה לבן אדם מן השורה לחלק חילוקים דקים. אם מותר לנסוע לבית הכנסת כדי להוסיף מימד רוחני לשבת, למה לא לנסוע לים כדי להרבות בעונג השבת? ואם יש מסעדה טובה או מכולת בדרך הביתה מבית הכנסת, למה לא לעצור כדי לקנות אוכל לכבוד שבת? ולכן אסור לנסוע לבית הכנסת בשבת משום "לא פלוג". כי ברגע שנתיר את הנסיעה לבית הכנסת יוביל הדבר לנסיעה לכל מקום וזה בודאי יוביל להרבה חילולי שבת מדאורייתא.

7) מתח גופני ורוחני :

במאה התשע-עשרה אסר החת"ם סופר את הנסיעה בשבת ברכבת בין-עירונית לשם מסחר (ר' משה סופר והשוה ר' וולדינברג עמ' קמ"א-קמ"ב). בין השאר הוא מחלק בין ספינה שבה יושב אדם ושובת כמו בחדר השינה בביתו... אבל הנוסע ברכבת "אינו שובת וגופו נע ונד ואי אפשר לו לעסוק בעסקי שבת אשר רגיל בהם בביתו...". לדעת הרב עוזיאל (בסימן ט') טענה זאת אינה רלוונטית לחשמלית או לרכבת שנוסעת בתוך העיר כי אין בנסיעה בהם יגיעה גופנית או מטרה מסחרית. ברם הרב נובק (ר' נובק עמ' 27) ובמיוחד הרב בוקסר (עמ' 397) מדגישים שכל נסיעה ברכב גורמת למתח ולעצבנות שאינם תואמים את רוח השבת.

המתח של הנהיגה בתנועה... הופך כל נסיעה לחוויה מייגעת. השבת מיועדת לשחרר אותנו לא רק ממלאכה שמייגעת את הגוף אלא מהחוויות המייגעות את מערכת העצבים שלנו... האדם המודרני זקוק במיוחד לשחרור תקופתי מהמכונות ומהסיבוכים שהיא יוצרת בשבילו... (ר' בוקסר עמ' 397).

ולכן הנסיעה ברכב אסורה בשבת כי היא גורמת למתח גופני ורוחני שאינו תואם את רוח השבת.

8) התפילה בציבור אינה יכולה לדחות את האיסורים הנ"ל :

בהיתר הנ"ל נאמר כמה פעמים שתפילה בציבור היא: "מצוה גדולה" שבגללה מותר לדחות את האיסור של נסיעה בשבת שהוא רק "שבות" או איסור מדרבנן (ר' אדלר וכו' עמ' 370). ואמנם חז"ל הפליגו בחשיבותה של התפילה בציבור. כך למשל "אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בר יוחאי: [אין תפילתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת שנאמר]¹¹ 'ואני תפילתי לך ה' עת רצון' (תהילים ס"ט: יי: ד')" (ברכות ז' ע"ב - ח' ע"א וראה בהמשך שם לעוד מאמרים בשבח התפילה בציבור).

ברם, יש מחלוקת עתיקה בין הפוסקים אם התפילה בציבור היא מצוה מדרבנן או הנהגה טובה בעלמא.¹² הטור למשל פוסק על פי גרסתו בסוגיא הנ"ל: "לא יתפלל אדם אלא בבית הכנסת עם הציבור דא"ר יוחנן וכו' (טור או"ח סימן צ'). מצד שני הרמב"ם ורבי יוסף קארו רואים בתפילה בציבור הנהגה טובה בעלמא. הרמב"ם כותב:

תפילת הציבור נשמעת תמיד, ואפילו היו בהן חוטאים אין הקב"ה מואס בתפילתן של רבים, לפיכך צריך אדם לשתף עצמו עם הציבור ולא יתפלל ביחיד כל זמן שיכול להתפלל עם הציבור וכו' (הל' תפילה ח': א').

ובדומה לו פוסק ר' יוסף קארו: "ישתדל אדם להתפלל בבית הכנסת עם הציבור" וכו' (או"ח צ': ט'). הוכח לעיל שהנסיעה במכונית יש בה משום הבערת אש שהיא איסור דאורייתא. אם כן, בין אם התפילה בציבור היא מצוה מדרבנן ובין אם היא הנהגה טובה בעלמא אין בה כדי לדחות מלאכה האסורה בשבת מדאורייתא.

יתר על כן, כמה פוסקים כבר קבעו שאין להתיר אפילו "שבות" בשבת כדי לקיים תפילה בציבור (ר' יאיר חיים בכרך, שו"ת חוות יאיר, סימן קט"ו; ר' שאול ברלין, בשמים רא"ש, סימן קנ"ח; ר' ישראל משה חזן, כרך של רומי, סימן ז'; ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק ו', עמ' של"ג-של"ד וחלק ז', עמ' שכ"ב). כלומר, אף אם הנסיעה בשבת אסורה משום שבות בלבד, אף על פי כי אין להתירה כדי להשתתף בתפילה בציבור. ואם מדובר באיסור דאורייתא, על אחת כמה וכמה שאין להתירה. ולכן התפילה בציבור אינה יכולה לדחות את האיסורים הכרוכים בנסיעה בשבת.

9) אי אפשר ליצור קהילה אמיתית כשכל יהודי מתגורר במקום אחר:

במשך אלפיים שנה כל קהילה יהודית התרכזה מסביב לבית הכנסת¹³ ואחת מהסיבות העיקריות לכך היתה האיסור לנסוע בשבת. כלומר, האיסור הנידון הוביל ליצירת קהילות מגושבשות מסביב לבית הכנסת. בעת החדשה פרצו היהודים את חומות הגטו והחלו להתיישב בכל מקום שרצו. כתוצאה מכך הקהילה היהודית התפוררה. לא עוד עזרה הדדית, ביקור חולים, חברה קדישא והכנסת כלה במסגרת הקהילתית. במקומם נוצרו בחו"ל ארגוני סעד גדולים ואילו בארץ מוסדות הממשלה מטפלים בעניינים אלה. כתוצאה מכך היהודי הממוצע בארץ מתחתן בעזרת רב שאינו מוכר לו, מתחנך לבר מצוה על ידי מורה זר, אינו זוכה לביקור חולים מסודר, ונקבר על ידי חברה קדישא המורכב מזרים. אין צורך לומר שהמבנה הקהילתי עדיף בהרבה על הניכור והבדידות של החברה המודרנית. זאת הסיבה שהתנועה המסורתית מקימה קהילות ולא בתי כנסת. בית הכנסת הוא בעיקרו מקום תפילה. קהילה היא מקום תפילה, לימוד, חברה, משפחה, סעד ועוד. ברור מאד שאי אפשר ליצור קהילה אמיתית כשכל חבר גר במרחק של קילומטרים מזולתו. כדי ליצור קירבה רוחנית וחברתית

צריכים גם קירבה פיזית. כמו כן, כדי ליצור קהילה השומרת שבת צריכים קירבה פיזית המאפשרת לחבריה לאכול סעודות שבת בצוותא, לבקר ידידים, לטייל ביחד ולשחק ביחד. ולכן האיסור על הנסיעה בשבת לא רק מגן על השבת עצמה אלא הוא מגן על הקהילה היהודית כולה ויוצר אורה רוחנית וחברתית של שמירת שבת בבית ובצוותא גם יחד.

(10) מצוה הבאה בעבירה :

מכל הנ"ל מתברר שהנסיעה בשבת כדי להשתתף בתפילה בציבור היא בגדר "מצוה הבאה בעבירה" וכידוע אין לקיים מצוה על ידי עשיית עבירה.¹⁴

(ב) פתרונות אחרים

בשאלתך כבר העלת שני פתרונות אפשריים לשאילה הנידונה וראוי לבדוק אותם ולהוסיף שלישי שלא הזכרת:

1) "בפתח תקוה אין קהילה מסורתית (מאמצים של שנים לא נשאו פרי)." כל יהודי מסורתי המתמודד עם בעיית הנסיעה בשבת חייב לבדוק אם אפשר להקים קהילה מסורתית בעירו. אולי בפתח תקוה אין אפשרות כזאת, אבל יתכן שבמקומות אחרים הדבר אפשרי. כמו כן, יתכן שלפני חמש שנים לא היתה אפשרות כזאת ואילו היום הדבר אפשרי.

2) "אשתי אינה הולכת לבית כנסת אורתודוקסי היות והיא מרגישה בו נחותה ומושפלת". זאת בעיה אמיתית ואנו כבר הסברנו שבימינו המחיצה איננה הכרחית ולעתים אף מפריעה.¹⁵ אולם אין זאת אומרת שאסור להתפלל בבית כנסת עם מחיצה! אל לנו להיות בלתי-סובלניים כמו יהודים רבים המסרבים להתפלל בבתי הכנסת שלנו. יש בתי כנסת אורתודוקסיים עם מחיצה נמוכה או עם עזרת נשים בקומה אחת עם עזרת הגברים שבהם אשה יכולה לראות ולהרגיש חלק מהציבור. יש להניח שבפתח תקוה ישנו בית כנסת אורתודוקסי ליברלי יותר אם עושים מאמץ לאתרו.

בשנת 1950 בארה"ב לא היתה בחירה בין הליכה ברגל לבית כנסת אורתודוקסי לנסיעה לבית כנסת קונסרבטיבי כי כמעט שלא היו בתי כנסת אורתודוקסיים בפרברים באותה תקופה. אבל אין ספק שכשיש בחירה כזאת כמו ברוב

היישובים בארץ עדיף ללכת ברגל לבית כנסת אורתודוקסי מלנסוע לבית כנסת מסורתי.

3) יש פתרון שלישי לבעיה שלא הועלה בשאלתך: לעבור דירה. הרב נובק כותב: "אני מכיר כמה אנשים שבאו במכונית כשהתחילו לבוא לבית כנסת בשבת. כעבור זמן, כשהתקרבו לקב"ה ולתורה, הפסיקו לנסוע לבית הכנסת. במקרים מסויימים היה צורך לקנות או לשכור בית או דירה קרובים יותר לבית הכנסת. בן אדם בוחר היכן לגור על פי סדר העדיפויות של חיו. אם שמירת השבת עומדת בראש סדר העדיפויות שלו, הוא ידאג לגור בקירבת בית כנסת. אם לאו, בחירת ביתו תיכתב על ידי שיקולים אחרים" (ר' נובק, עמ' 29).

אין ספק שהצדק איתו. כשמישהו מוצא מישרה טובה, הוא לעתים עובר דירה. כשמישהו רוצה שילדיו ילמדו בבית ספר מעולה, הוא לעתים עובר דירה. למה איפוא לא לעבור דירה כדי לגור על יד קהילה טובה? יש מושג של מסירות נפש בקיום מצוות כמו שדרשו חז"ל בקשר לשמירת שבת:

"אות היא לעולם" (שמות ל"א: ט"ז) מגיד שאין השבת בטלה מישראל לעולם. וכן אתה מוצא שכל דבר דבר ודבר שנתנו ישראל נפשן עליהן נתקיימו בידן, וכל דבר דבר ודבר שלא נתנו ישראל נפשן עליהן לא נתקיימו בידן, כגון שבת ומילה ותלמוד תורה וטבילה שנתנו נפשן עליהן נתקיימו בידן... (מכילתא, כי תשא, פרשה א', מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 343 ומקבילות).

אותו מקור עוסק בשעת השמד, אבל העם היהודי תמיד קיים מצוות במסירות נפש אף בשעת שלום.

כמו כן, ישנו המושג "זה אלי ואנוהו": "דתניא: 'זה אלי ואנוהו' (שמות ט"ו: ב') התנאה לפניו במצוות: עשה לפניו סוכה נאה, לולב נאה, שופר נאה, ציצית נאה, וספר תורה נאה..." (שבת קל"ג ע"ב). אם יש מצוה להוציא כספים על סוכה נאה, למה לא להוציא כסף כדי לגור על ידי בית כנסת המוצא חן בעיניך? ואמנם כך נהגו במשך הדורות - התאמצו לגור בקהילה יהודית ובקירבת מקום לבית כנסת. אם חשוב לכם להתפלל בשבת בבית כנסת מסורתי, כדאי לכם לעבור דירה או לשכור דירה על ידי בית כנסת כזה.

ג) הלכה למעשה

סיכומו של דבר, אסור לנסוע לבית הכנסת בשבת וזאת מטעמים רבים: בראש ובראשונה יש בכך איסור דאורייתא של הבערת אש. יתר על כן, יש חשש מתמיד

שמה המכוננית תתקלקל ויצטרך הנהג לתקנה. לעתים נמצא בית הכנסת מחוץ לעיר והנוסע יעבור על איסור תחומין. הנסיעה כרוכה בדרך כלל בטלטול כסף וארנק האסורים משום מוקצה. אף אם מותרת הנסיעה מדאורייתא, יש לאוסרה משום "עובדין דחול" ומשום "שבות" שמה תוביל הנסיעה לאיסורי תורה. מכיון שקשה לאסור פעולה מסויימת למחצה יש לאסור את הנסיעה בשבת משום "לא פלוג". הנסיעה בכלי רכב מובילה בדרך כלל למתח גופני ורוחני שאינו תואם את רוח השבת. התפילה בציבור היא לכל היותר מצוה מדרבנן ואין להתיר מלאכה מדאורייתא או אפילו "שבות" כדי להשתתף בתפילה בציבור. כדי ליצור קהילה יהודית אמיתית חייבים חברי הקהילה לגור בקירבת מקום לבית הכנסת ולחברי הקהילה האחרים. כתוצאה מכל הנ"ל, הנסיעה בשבת לבית כנסת היא בגדר "מצוה הבאה בעבירה" והיא אסורה.¹⁶

הרב דוד גולינקין

אלול תש"ן

בהסכמת: הרב טוביה פרידמן

הרב חיים ווינר

נספח : תחבורה ציבורית ואופניים

רוב הפוסקים שעסקו בשאלת הנסיעה בשבת לא עסקו ברכב הפרטי כי בימיהם הרכב הפרטי היה דבר נדיר מאד. יתרה מזאת, הם הניחו בפשטות שיש בו משום הבערת אש מדאורייתא (ר' טולידאנו עמ' ס', סעיף ג' ור' שלמה הכהן דף י' ע"ג למעלה). ולכן הם עסקו בעיקר בתחבורה ציבורית ואופניים. ואמנם חלקם התירו את הנסיעה באלה אולם הם הציבו כל כך הרבה תנאים שכמעט אי אפשר לעמוד בהם.

1) תחבורה ציבורית כגון חשמלית המונהגת על ידי נכרי בתוך התחום :

פוסקים רבים עסקו בשאלה זאת. חלקם אסרו את הרעיון מכל וכל (ר' יצחק אבולפיה; ר' יצחק שמעלקעס; ר' יהודה אסאד; ר' אליהו חזן; ר' חיים יעקב הכהן פיינשטיין המובא על ידי ר' סופר בכף החיים; ר' נפתלי קליין; ר' שלמה הכהן; ר' מאיר וואעקנין; ר' מרדכי יעקב ברייש; ר' שלמה זלמן ברוין; ר' וולדינברג; ר' משה פיינשטיין; ר' צבי פסח פרנק). מצד שני, חלקם התירו את הדבר אבל הם העמידו כמה תנאים שונים. והרי רשימה של כל התנאים שהוצעו: (א) אם הנהג אינו יהודי (ב) אם רוב התושבים והנוסעים אינם יהודים (ג) אם הרכב עוצר במקומות קבועים מבלי להתחשב ברצון הנוסעים היהודים (ד) אם הרכב אינו יוצא מתחום השבת של העיר (ה) אם אפשר לקנות כרטיס מראש (ו) אם הנסיעה היא לצורך מצוה (ז) אם יש עירוב כדי שיוכל לטלטל את הכרטיס (ר' ליאו גינזבורג, דיון, עמ' 179; ר' יוסף משאש; ר' נסים בנימין אוחנא; ר' אדלר וכו' 369; ר' סומך; ר' יוסף ענתיבי המובא על ידי ר' חיים משה אלישר). ברם קשה מאד לעמוד בתנאים כה רבים (ר' נובק עמ' 29 ור' מאיר וואעקנין כ"ג ע"ב-כ"ד ע"א) ולכן הצעה זאת יושמה במקומות ספורים בלבד.¹⁷

2) תחבורה מיוחדת המסודרת על ידי הקהילה והמונהגת על ידי נכרי בתוך התחום :

מאידך, כמה רבנים קונסרבטיביים התירו לשכור נהג לא יהודי כדי להסיע זקנים ונכים לבית הכנסת בשבת (ר' ליאו גינזבורג, דיון, עמ' 179; ר' סיגל; עלון; ר' נובק, תומך, עמ' 45; וכך שמע הרב טוביה פרידמן בזמנו מפי הרב שאול ליברמן ז"ל). לפי הצעת הרב נובק, אותו אוטובוס יעצור במקומות הקבועים מראש ואף אפשר לרשום עליו "אוטובוס לשבת". כנראה סברתם היא שאם נכרי רשאי להדליק אש בשבת לצורך גדול או למצוה גדולה על פי קביעה לפני שבת (שו"ע או"ח רע"ו: ב')

ברמ"א ור' גדליה פעלדער, יסודי ישורון, חלק ג', עמ' 302 - 303), אפשר לקבוע סידור דומה בנידון דידן ובמיוחד כדי לסייע לנכים ולזקנים להגיע לבית הכנסת (לצדדי היתר ראה לעת עתה תשובתו של ר' אליהו מונטלטו שמתיר הסעה בקרון על ידי לא-יהודי לעומת ר' עובדיה הדאיה חלק ג' סימן י"ב שאסר הסעה מאורגנת על ידי לא יהודי). ולכן בעקבות רבנים אלה אנו מציעים לבדוק את האפשרות של הסעה מאורגנת על ידי נכרי אבל רק לצורך נכים וזקנים בלבד. אולם גם במקרים אלה אסור לצאת מחוץ לתחום השבת. ברם כאמור לעיל הפתרון הרצוי הוא לגור על ידי בית הכנסת.

3 אופניים בשבת :

רוב הפוסקים שעסקו בשאלה זאת אסרו את הדבר (ר' וולדינברג בשתי התשובות; ר' הלוי; ר' יעקב חיים סופר: "וכן הוא נמהג בארץ הצבי"; ר' מרגליות; ר' מאזוז; ר' יעקב סגל פראגער; ר' שמעון גרינפעלד; ר' יוסף משאש; ר' עובדיה הדאיה; ר' יהושע נויבירט). הם אסרו את הדבר מחשש שהרכב יצא מחוץ לתחום או יתקן את האופניים ויש אוסרים אף משום עובדין דחול (ר' וולדינברג ור' פראגער) ומחשש שיוציא את האופניים מרשות לרשות (אם אין עירוב).

אולם פוסק אחד, הר' יוסף חיים מבגדד, התיר לנסוע באופניים בשבת אף לשם טיול בתנאי: (א) שיש עירוב (ב) שלא יוצאים מן התחום (ג) שיזהר למלא את הגלגל באויר לפני שבת או יום טוב. הוא אף התיר לנסוע באופניים בעיר קטנה בלי עירוב - שיש לה דין של כרמלית - אם מדובר ב"מי שרבים צריכים לו" (על פי ביצה כ"ה ע"ב ושו"ע או"ח תקכ"ב: ב') כגון בעל קריאה. הוא אף הרחיב את ההיתר למי שנוסע לבית הכנסת לדבר מצוה כגון לשמוע קדיש וקדושה (אין לו מקור להיתר האחרון: הוא משהו "לדבר מצוה" ל"מי שרבים צריכים לו"). אבל הוא אסר את הרכיבה בעיר גדולה כמו בומביי שאין לה עירוב כי רחובותיה רחבים ט"ז אמה ויש סוברים שלרחוב כזה יש דין של רשות הרבים מדאורייתא ולכן יש להחמיר. (ועיין שם להיתר אפילו בבומביי אם מדובר באופניים עם עגלה מאחורה כשהנהג אינו יהודי!) ואמנם ר' חיים משה אלישר העיד שבהודו נהגו על פי ההיתר הנ"ל (בדף קע"ח ע"ב).

מאידך, ר' הדאיה מעיד (בחלק ג', י"ח ע"ג): "וכמדומני שמעתי מפי מגידי אמת מחכמי ורבני בבל רבתי... שהיו אומרים שאחר כך כשהכיר [ר' יוסף חיים מבגדד] בטיב תהליכיו [של האופניים] הדר הוא לכל חסידיו לאסור." (וכן הוא מדגיש בחלק ה', מ"ח ע"א). כלומר, כשהכיר את האופניים מקרוב, שינה ר' יוסף חיים את דעתו ואסר. ברם מסורת זאת מפוקפקת כי ברור מדברי ר' יוסף חיים בהשמטות

לספרו שהוא ראה "הגאר"י שקורין בא"י סכ"ל המצוי פה עירינו" בבגדאד. אף על פי כן, יש שתי סיבות לדחות את ההיתר הנ"ל:

(א) ר' יוסף חיים מדגיש שמי שנוסע באופניים "אינו נראה כהולך למקום רחוק, דאין דרך לילך מקום רחוק אדם יחידי" (כ"ד ע"א) ולכן אין הדבר נראה כ"עובדין דחול". יתכן שכך היה המצב במאה התשע עשרה, אבל היום רגילים לנסוע מרחקים גדולים באופניים ולעתים קרובות נוסעים מחוץ לתחום.

(ב) בימיו האופניים היו פשוטים בלי מהלכים. בימינו לרוב האופניים יש עשרה מהלכים ויותר ואני יודע מנסיון אישי שיש צורך מתמיד לתקנם. כמו כן יש החשש הרגיל מתקרים וחזרנו איפוא לגזירת "שמא יתקן" שהוסברה לעיל.

זאת אומרת, אם היו קיימים אופניים שאינם מתקלקלים ושאינם יוצאים מחוץ לתחום היה אפשר להתירם. ואמנם יש פוסקים בימינו המתירים תלת-אופן או אופניים של ילדים משום שיש להם גלגלים מגומי מוצק ואי אפשר לנסוע בהם מרחק גדול (ר' נויבירט, ר' שטרן ור מצגר מתירים תלת-אופן ור' הלוי מתיר אף אופני ילדים). אולם מכיון שאופניים רגילים אינם עומדים בדרישות אלה אי אפשר להתירם.

הערות

1. *Bulletin of The Rabbinical Assembly*, Vol. 1, No. 2 (February 1938), p. 7. שם נאמר שפרופ' בועז כהן העביר ארבע הרצאות על הנושא בכנס של כנסת הרבנים בחודש יולי 1933 וברור מההקשר שהשאלה נשאלה למעשה מוועד ההלכה של כנסת הרבנים בארה"ב.
2. כפי שהדגישו ר' אדלר וכו' בעמ' 365 - 366 וכפי שאני עצמי הדגשתי בחוברת הלכה לימינו, מהד' ב', התנועה המסורתית, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 6-10. וראה הביבליוגרפיה שם בסוף החוברת סעיף IV להרבה ספרות על שינויים, גמישות והתפתחות בהלכה.
3. אבל עיין היטב בנספח בסוף התשובה, סעיף 2.
4. לפולמוס סביב נקודה זאת ראה ר' אדלר וכו', עמ' 364 - 369 יחד עם הבקורת של ר' נובק עמ' 24-26 ור' קליין עמ' 86.
5. יש ספרות רחבה על איסורי שבות בהלכה. ראה לדוגמא גדליהו אלון, "שבות, רשות, מצוה", מחקרים בתולדות ישראל, כרך ב', הקיבוץ המאוחד, תש"ל, עמ' 111 - 119; Boaz Cohen, "Sabbath Prohibitions Known As Shebut", *PRA* Vol. 9 (1949) pp. 123-161 = *Law and Tradition in Judaism*, New York, 1959, pp. 127-166; חנוך אלבק, ששה סדרי משנה, סדר מועד, ירושלים-תל אביב, תשי"ב, עמ' 10-11; אברהם גולדברג, "שבות ודאורייתא במלאכת שבת", סיני מ"ו (תש"ך), עמ' קפ"א-קפ"ט ובצורה אחרת בלועזית: *Conservative Judaism* Vol. 16, Nos. 2-3 (Winter-Spring 1962), pp. 71-78; Joel Roth, "Melakhah U'Shebut: A Theoretical Framework", *Conservative Judaism* Vol. 35, No. 3 (Spring 1982), pp. 4-34.
6. ראה הרמב"ן לויקרא כ"ג:כ"ד; אלבק הנ"ל עמ' 11, הערה 8 ובהשלמות ותוספות שלו למסכת שבת י"ד:ג', עמ' 417; גולדברג הנ"ל בסיני עמ' קפ"ח-קפ"ט ובמאמרו הלועזי עמ' 77-78. גולדברג מפנה לירושלמי שבת י"ד ע"ג ותוספתא שבת י"ז:ו', מהד' ליברמן עמ' 82. לדוגמאות בתלמוד הבבלי ראה: שבת קמ"ג ע"ב לפי הפירוש בתוספות שם ד"ה חבית ומשם בשו"ע או"ח שלי"ה א'; שבת ס' ע"א במשנה (שריון קסדא ומגפיים) לפי פירוש הר"ן על הרי"ף כ"ז ע"א; וביצה כ"ה ע"ב למטה לפי פירושו של רש"י שם ד"ה אלונקי.
7. לדוגמאות ראה רמב"ם, הלי שבת פרק כ"א.
8. הרב רות הנ"ל עמ' 26-29 מדגיש שההגדרה של פעולה מסויימת כשבות תלויה בזמן ובמקום.. לדוגמא, לפי התלמוד הבבלי אסור לקחת תרופות בשבת "שמא ישחק סממנים", אבל בימינו אין שום חשש כזה כי כל אחד קונה תרופות שהוכנו ע"י מומחים. מאידך, יתכן שאסור להכין שיעורי בית בימינו משום שבות שמא ירשום הערות, ידגיש משפטים בספר וכדומה.
9. מגן אברהם לשו"ע או"ח ש"ה ס"ק י' עם לבושי שרד שם ומשנה ברורה שם ס"ק ס"ב. לעוד דוגמא ראה שבת קמ"ט ע"א, רמב"ם הלי שבת כ"ב:י"ד והר"ן על הרי"ף לשבת שם דפ' וילנא ס"ג ע"ב ד"ה תניא. וראה דיון חשוב בקשר לאופניים בשבת אצל ר' עובדיה הדאיה, חלק ה', מ"ט ע"ב ואילך.

10. והשווה לדברי ר' וואעקנין, ויאמר מאיר, דף כ"ד ע"א בקשר לנסיעה בתחבורה ציבורית בשבת בשבת שבמקום ששכיחים עמי הארץ חייבים להחמיר. הוא מסתמך על המעשה בר' יהודה הנשיא בחולין ט"ו ע"א ועל הבית יוסף לאו"ח סימן שי"ח.
11. וכך היא גירסת הרי"ף בדפי וילנא ד' ע"א; הרא"ש לברכות פרק א', סימן ז', דף ג' ע"ב; והטור באו"ח סימן צ'. בדפוסים המשפט חסר. בכ"י מינכן ועוד כתוב "אין תפילתו של אדם נשמעת אלא בשעה שהצבור מתפללן שנאמר" – ראה דקדוקי סופרים לברכות ח' ע"א לאות ל'.
12. לפוסקים רבים שעסקו בענין ראה יצחק יעקב פוקס, התפילה בציבור, ירושלים, תשל"ח, עמ' ל"ז-ל"ז.
13. והרי למשל הערכתו של ישראל אברהם: "חיי היהודי בימי הביניים התרכזו מסביב לבית לבית הכנסת... הרובע היהודי צמח כנראה מסביב לבית הכנסת שהיה כתוצאה מכך המרכז של החיים היהודיים...". ראה Israel Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, London, 1932, p. 1 וראה שם פרקים 1-2 לפירוט מלא.
14. ברכות מ"ז ע"ב; סוכה כ"ט ע"ב - ל' ע"א ומשם ברמב"ם הל' לולב ח' א' ושו"ע או"ח תרמ"ט א'; בבא קמא צ"ד ע"א ומשם ברמב"ם הל' ברכות א' י"ט ושו"ע או"ח קצ"ו א'; ירושלמי חלה א' ט', נ"ח ע"א = ירושלמי שבת י"ג: ג', י"ד ע"א ומשם ברמב"ם הלכות חמץ ומצה ו' ז' ושו"ע או"ח תנ"ד: ד'. לדוגמא מאוחרת הקשורה להלכות שבת ראה ה"ט"ז לאו"ח שמ"ט סוף ס"ק א' והשוה אליאב שוחטמן, מעשה הבא בעבירה, ירושלים, תשמ"א, עמ' 158, הערה 10.
15. דוד גולניקין, "תשובה בענין המחיצה בבית הכנסת", תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, כרך ב': תשמ"ז, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 15-16.
16. אולם עיין היטב בנספח לתשובה זאת, סעיף 2.
17. ר' טולידאנו מעיד בעמ' ס': "ורבנים אחדים באמריקה משנת תרל"ח (=1878) וכן רבני צרפת בימינו אלה (=1931) נמנו וגמרו והתירו לנסוע בהם בשבת ויום טוב על ידי קניית כרטיסי מסע בערב שבת." ברם לעומתו מעיד ר' וואעקנין (בדף כ' ע"ב) שכשהיה בניו יורק בשנת תרע"ד (=1914) התפלא על הספרדים הנוסעים בחשמלית בשבת "ואף על פי ששומעים ורואים שאחינו האשכנזים... נמנעים מזה ואוסרים הרכיבה ב'טרמוואי בשבת ויו"ט לדבר מצוה ומוחים במי שרואים אותו רוכב...". ובהמשך הוא כותב: "ובפרט עיר רבתי עם ניורק יע"א שכבר מיושבים בה מליוני יהודים ומקדם קדמתה נהגו איסור בדבר על פי רבניהם וגאונים...". (שם, כ"ב ע"ב).
- ר' יצחק אבולפיה מעיד (בדף קפ"ג ע"ב למטה) שכמה יהודים במצרים שמעו להיתר של ר' יעקב מאיר (שם, ד' ע"א - ה' ע"ג) ונסעו בחשמלית בשבת "ופרעו שכירות העגלן ביום שבת קודש". אולם יש להדגיש שר' יעקב מאיר לא רצה להתיר את הנסיעה בחשמלית דוקא בגלל בעיית תהשלום ולכן הוא פסק: "ובכן הטוב והישר לעניות דעתי הוא שלא להורות לא איסור ולא היתר".

ספרות

- (הנושא הספציפי רשום בסוגריים. PRA פירושו *Proceedings of the Rabbinical Assembly*).
- אבולפיה – ר' יצחק משה אבולעפיה, פני יצחק, חלק ה', סימן א'–ב' ובהשמטות והערות סימן כ"ח, קפ"ב ע"א – קפ"ד ע"א (חשמלית)
- אדלר וכו' – Rabbis Morris Adler, Jacob Agus and Theodore Friedman, "Responsum on the Sabbath", *PRA*, Vol. – (אני מציין לעמודים בספרו של ווקסמן) (רכב פרטי)
- אוחנא – ר' ניסים בנימין אוחנא, נאה משיב, ירושלים, תשי"ט, סימן ל"ה (חשמלית)
- אלישר – ר' חיים משה אלישר, שו"ת משה האיי"ש, ירושלים, תרפ"א, השמטה לאו"ח אחרי חלק חו"מ, דף קע"ח ע"א–ע"ב (רכבת, רכבת בתוך התחום, אופניים, אופנוע)
- אלישר – ר' יעקב שאול אלישר – עולת אי"ש, ירושלים, תרנ"ח, חלק או"ח, סימן ז' בסוף (רכבת מחוץ לתחום)
- אסאד – ר' יהודה אסאד, תשובות מהרי"א הנקרא גם תשובות יהודה יעלה, לעמברג, תרל"ג, סימן נ"ח (רכבת מחוץ לתחום ובתוך התחום)
- בוקסר – R. Ben Zion Bokser, "The Halachah on Travel on the Sabbath", *PRA*, *ibid.*, pp. 156-164 = Waxman, *ibid.*, pp. 392-400 (רכב פרטי)
- ברוין – ר' שלמה זלמן ברוין, שערים מצויינים בהלכה, חלק ב' ירושלים-ניו יורק, תשמ"ז, סימן ע"ד, סעיף ג'–ד' (רכבת וחשמלית)
- ברייש – ר' מרדכי יעקב ברייש, חלקת יעקב, חלק ג', סימן קל"ז (חשמלית)
- גורדיס – R. Robert Gordis, "A Modern Approach to a Living Halachah", *PRA*, *ibid.*, pp. 138-155 = Waxman, *ibid.*, pp. 375-391 (מבוא פילוסופי לתשובתו של הרב בוקסר)
- גרינפעלד – ר' שמעון גרינפעלד, שו"ת מהרש"ג, חלק ב', סוף סימן י"ג (אופניים)
- גייקובס – Louis Jacobs, *A Tree of Life*, Oxford, 1984, pp. 172-173, 180 (חשמלית)
- דיון – *PRA*, *ibid.*, pp. 172-188 (דיון בתשובות הנ"ל של הרב אדלר וכו', בוקסר וגורדיס)
- הדאיה – ר' עובדיה הדאיה, שו"ת ישכיל עבדי, חלק ג', סימן י"ב וחלק ה' סימן מ' (רכב פרטי המונהג על ידי נכרי; אופניים)
- הירשנזון – ר' חיים הירשנזון, מלכי בקדש, חלק חמישי, סעאיני, תרפ"ח, שאלה ב', עמ' 19, 37 (רכבת תחתית)
- הכהן – ר' רפאל הכהן, חוט המשלש או דברי גרן, אדעסא, 1874, עמ' 59-66 (רכבת)
- הכהן – ר' שלמה ב"ר יוסף הכהן, לך שלמה, כאזאבאלנכא, תרצ"ז סימן ט' (רכב פרטי, רכבת, אווירון, חשמלית)
- הלוי – ר' חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ג', פרק קנ"ט, סימן ט"ז–י"ז, עמ' 285; עשה לך רב, חלק ח', סימן כ"ט (אופניים)
- וואעקנין – ר' מאיר וואעקנין, ויאמר מאיר, טבריא, תרצ"ט, סימן ט' (חשמלית)
- וולדינברג – ר' אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק א', סימן כ"א בסוף (רכבת בין-עירונית, חשמלית, אופניים): חלק ז', סימן ל', סעיף א' (אופניים)
- זכות – ר' דוד זכות המובא על ידי ר' צבי הירש חיות, כל ספרי מהר"ץ חיות, חלק ב', ירושלים, תשי"ח, עמ' תתקצ"ט–תתרי"ג (רכבת)
- חזן – ר' אליהו חזן, תעלומות לב, חלק ג', אסכנדריה, תרס"ג, קונגרס הליקוטים, דף צ"ז ע"ב, סימן כ"ה והתושבה מובאת במלואה אצל ר' אבולפיה דף קפ"ג ע"ג (חשמלית)

חזן – ר' ישראל משה חזן, כרך של רומי, ליורנו, 1876, סימן ז' (קרון המונהג על ידי נכרי כדי להשתתף בתפילה בצבור)

טולידאנו – ר' יעקב משה טולידאנו, שו"ת ים הגדול, קהיר, תרצ"א, סימן כ"ח (רכבת, אוטובוס, רכב פרטי, אופנוע, חשמלית, אופניים)

יוסף – ר' עובדיה יוסף, שו"ת יחיה דעה, חלק ו', עמ' צ"ז-צ"ח (רכבת)

יוסף חיים – ר' יוסף חיים מבגדאד, שו"ת רב פעלים, חלק א', סימן כ"ה ובהשמטות בראש הספר (אופניים)

ליפשיץ – ר' ישראל ליפשיץ, כלכלת שבת המופיעה בתחילת תפארת ישראל למשניות, סדר מועד, י"ב ע"א (רכבת)

מאזוז – ר' מצליח מאזוז, ספר איש מצלית, כרך א', סימן ל"ה (אטפניים)

מאיר – ר' יעקב מאיר, בתשובה המובאת במלואה אצל ר' אבולפיה הנ"ל, דף ד' ע"ב – ה' ע"ג (חשמלית)

מונטלטו – ד"ר אליהו מונטלטו, תשובה על הנסיעה בקרון המונהג על ידי נכרי בשבת כדי לבקר חולים, מהד' ססיל רות, *REJ* 94 (1933), pp. 113-136 (על תשובה זאת ראה מרדכי שמואל גירונדי, תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה, טריאסט, 1853, עמ' 13, סימן כ"ז; בועז כהן, קונטרס התשובות, בודאפעשט, תר"ץ, עמ' 34; ח"ש נייהוזען, הצופה לחכמת ישראל, חלק ט"ו (תרצ"א), עמ' 196, הערה 2; Harry Friedenwald, *The Jews and Medicine*, Vol. II, Baltimore, 1944, p. 474)

מצגר – ר' יונה מצגר, מים ההלכה, חלק או"ח, תל אביב, תשמ"ח, סימן מ' (אופניים)

מרגליות – ר' משה ליב יוסף מרגליות יפה, מילי דאבות, חלק ה', סימן ה', סעיף ג' (אופניים)

משאש – ר' יוסף משאש, מים חיים, פאס, תרצ"ד, סימן קכ"ח-ק"ל (אופניים, רכב המונהג על ידי לא-יהודי, רכבת)

נובק – David Novak, *Riding on the Sabbath*, *Law and Theology in Judaism*, New York, 1974, pp. 21-30 (רכב פרטי ותחבורה ציבורית)

נובק, תומך – David Novak, "May Junior Congregation Attendance be Required if it Necessitates Riding to the Synagogue on Shabbat?", *Tomeikh KeHalakha*, vol. 1, Mt. Vernon, New York, 1986, p. 45 (רכב פרטי ואוטובוס מיוחד)

נויבירט – ר' יהושע ישעיה נויבירט, שמירת שבת כהלכתה, חלק א', מהד' חדשה, ירושלים, תשל"ט, עמ' קפ"ה-קפ"ו (אופניים)

נסיעה בשבת – "Travel on the Sabbath", *Conservative Judaism*, Vol. 14, No. 3 (Spring 1960), p. 50 – עם סיכום ב- *PRA*, Vol. 24 (1960), pp. 287-288, 291 ועם הבהרה ב- *PRA*, Vol. 25 (1961), pp. 191-192 (רכב פרטי)

נתנזון – ר' יוסף שאול נתנזון, דברי שאול ויוסף דעת והוא שו"ת שואל ומשיב, חלק ה', סימן ג' (רכבת)

סומך – ר' עבדאללה סומך, שו"ת זבחי צדק, חלק ב', חלק או"ח, סימן כ"ג-כ"ד וחלק ג', ירושלים, תשמ"א, סימן י"ח וסימן פ"ב (רכבת מחוץ לתחום ובתוך התחום)

סופר – ר' יעקב חיים סופר, כף החיים לאורח חיים, סימן ת"ד, סעיפים ה'-ח' (רכבת, רכבת בתוך התחום, אופנוע, אופניים)

סופר – ר' משה סופר, שו"ת חתם סופר, חלק ו', סימן צ"ז (רכבת)

סיגל – R. Seymour Siegel, "United Synagogue Youth Kinnusim", *PRA* Vol. 31 (1967), pp. 229-230 (רכב פרטי ואוטובוס מיוחד)

סלוצקי – ר' אפרים זלמן סלוצקי, תשובת אור חדש, ווילנא, תרס"ה, עמ' 20-40 (חשמלית, אופניים, רכב פרטי, אופנוע)

סקלי – ר' דוד הכהן סקלי, קרית חנה דוד, ירושלים, תרצ"ה, סימן ל"ז (חשמלית)

עזיאל – ר' בן ציון מאיר חי עזיאל, משפטי עזיאל, אורח חיים, חלק א', סימן ט' (נדפס שוב בפסקי עזיאל בשאלות הזמן, ירושלים תשל"ז, סימן י"ג); מהד' תניינא חלק א', סימן ל"ב (= פסקי עזיאל סימן י"ד): ושם סימן מ"א (חשמלית)

עלון – 6 – *Rabbinical Assembly Newsletter*, Vol. 1, No. 4 (January 1984), p. 6 (אוטובוס מיוחד)

פארדו – ר' משה פארדו, שו"ת שמו משה, איזמיר, 1874, סימן ה'–ו' (רכבת)

פיינשטיין – ר' חיים יעקב הכהן [פיינשטיין], אמרי שבת, מהד' ב', קראקא תרמ"ט, סימן א'–ח' (רכבת)

פיינשטיין – ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, יורה דעה, חלק א', סוף סימן מ"ד (תחבורה ציבורית) (רכבת וחשמלית)

פעלדער – ר' גדליה פעלדער, יסודי ישרון, חלק ה', ניו יארק, תשכ"ו, עמ' 137

פראגער – ר' יעקב סגל פראגער, שאילת יעקב וואיטצען, תרס"ו, סימן מ"ה (אופניים)

קליין – ר' נפתלי קליין המובא אצל ר' שלמה הכהן, י" ע"ב-ע"ג

קליין – R. Isaac Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice*, New York, 1979, pp. 85-86 (רכב פרטי)

רוטנברג – R. Max Routtenberg, "USY Kinnusim and the Sabbath", Unpublished, Oct. 15, 1963, 2 pp. (רכב פרטי)

שטרן – ר' משה שטרן, שו"ת באר משה, חלק ששי, סימן ט"ז-י"ז (אופניים)

שמעלקעס – ר' יצחק שמעלקעס, שו"ת בית יצחק, יורה דעה חלק ב' במפתחות והגהות לסימן ל"א, דף קנ"ח, ע"א (חשמלית)

תודתי נתונה לרב יחיאל גריינימן שסייע בידי לאתר ולצלם חלק מהתשובות הנ"ל.